

Валентин Іваненко, Максим Кавун

ПОСТАТЬ ПРОФЕСОРА М.П. КОВАЛЬСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СИТУАЦІЇ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ 1960–1980-Х РОКІВ

Стаття присвячена дніпропетровському уперіоду життя і наукової діяльності відомого українського вченого проф. М.П.Ковальського. Автори роблять спробу охарактеризувати постать історика на тлі соціокультурної ситуації на Дніпропетровщині у 1960-1980-х рр.

Ключові слова: *М.П.Ковальський, соціокультурна ситуація, Дніпропетровщина, вчений, історична наука, наукова школа.*

Статья посвящена днепропетровскому уперіоду жизни и научной деятельности известного украинского ученого проф. М.П.Ковальского. Авторы делают попытку охарактеризовать личность историка на фоне социокультурной ситуации на Днепропетровщине в 1960-1980-х гг.

Ключевые слова: *М.П.Ковальский, социокультурная ситуация, Днепропетровщина, ученый, историческая наука, научная школа.*

The article is devoted to a well-known Ukrainian scientist professor M.P. Kovalskiy and his Dnipropetrovsk period of life and scientific research. The authors are making an attempt to characterize a figure in context of sociocultural situation in Dnipropetrovsk region in 1960-1980.

Keywords: *M.P.Kovalskiy, sociocultural situation, Dnipropetrovsk region, scholar, historical science, scientific school.*

Соціокультурна ситуація на Дніпропетровщині 1960–1980-х рр. характеризувалася, з одного боку, демографічним вибухом та подальшою культурною дифузією, зважаючи на мультиетнічний характер населення регіону; а з іншого – позначена певним поширенням серед його найбільш мислячої частини опозиційних настроїв щодо правлячого режиму, головно в національно-культурній площині, як реакція на політику мовної та етнокультурної уніфікації в межах так званої нової історичної спільноти людей – «радянського народу». Проте на теренах Дніпропетровщини дисидентський рух не набув стійких форм – діяли окремі групи осіб, об'єднані на ґрунті спільних культурно-політичних інтересів. Лише іноді це призводило до

помітних акцій протесту. Серед таких варто щонайменше згадати «Лист творчої молоді міста Дніпропетровська» 1968 р. і події навколо публікації та «всенародного» обговорення (точніше, паплюження) роману О. Гончара «Собор», судові процеси проти дисидентів у 1970–1980-х рр. (І. Сокульський та ін.).

Історична наука та історичне знання загалом у цей час перетворилися на поле регіональної ідеологічної битви як відлуння загальносоюзної. Звичайно, тон тут задавала «історико-партійна наука». Дослідження та викладання історії України проводилося з виразним акцентом на соціально-економічні аспекти, неодмінно під кутом зору «класової боротьби».

Метою цієї розвідки є спроба дати стислу характеристику постаті М.П. Ковальського на тлі соціокультурної ситуації на Дніпропетровщині у 1960–1980-х рр.

Микола Павлович Ковальський (1929–2006) з'явився у Дніпропетровську у 1967 р. і пропрацював тут 27 років у державному університеті (ДДУ, нині – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара) до 1994 р., – спочатку доцентом кафедри історії СРСР та УРСР (1967–1972), потім доцентом і професором, завідувачем кафедри історіографії та джерелознавства (1972–1994). За час роботи в ДДУ М.П. Ковальському пощастило створити тут, за висловом Я.Д. Ісаєвича, «найвизначнішу школу українських медієвістів» [1, с. 57].

Яким чином у Дніпропетровську 1960–1980-х рр. вдалося досягти того рівня розвитку досліджень з історії України XVI – XVIII ст., який вкрай складно напрацьовувався в інших містах, у тому числі в столичному Києві, в умовах майже тотального ідеологічного пресу?

На нашу думку, як не дивно, саме закритість «міста чавуну і сталі» та його статус де-факто міста союзного, а не республіканського підпорядкування суперечливо, але оригінально відбилися на умовах та ефективності наукової творчості М.П. Ковальського. Адже, попри загальні тенденції до згортання «відлиги» й дедалі більшого поширення стагнаційних явищ з другої половини 1960-х рр., робота в «периферійному» Дніпропетровську надавала все ж таки змогу не замикатися в провінційному колі, а виходити на значно ширше історично-наукове поле, працювати, так би мовити, на перетині двох культурних орбіт – загальноукраїнської (де головними культурними центрами тяжіння виступали Львів і Київ) та загальносоюзної (культурним ядром якої виступали, звісно, Москва і Ленінград). Думається, що якраз цим чинником можна пояснити факт становлення в Дніпропетровську наукової школи з джерелознавства та археографії іс-

торії України XVI – XVIII ст. В ній ніби у краплині води віддзеркалилося сполучення культурних потенціалів двох різних орбіт й, водночас, відносна самостійність ученого, тобто вихід з-під щільної опіки всепроникаючого владного контролю внаслідок певної територіальної віддаленості від столиць, що відкривало, зокрема, можливість проведення з ініціативи М.П. Ковальського багатьох наукових конференцій республіканського та загальносоюзного рівня.

Академік Я.Д. Ісаєвич охарактеризував умови наукової творчості професора М.П. Ковальського таким чином: «Праці з історії України давнішого періоду зовсім не заохочувалися, а ледве толерувалися як неактуальні. Занепад досліджень з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. багато хто пояснює цими об'єктивними причинами. Справді, всі ці чинники діяли, але Микола Павлович довів, що і в дуже несприятливих умовах можна було працювати, творити справжню науку. Те, що зробив Микола Павлович, є докором тим, хто виправдовував свою бездіяльність або малу активність посиленнями на несприятливу атмосферу, чи навіть на загрозу переслідувань. Своїм талантом, працьовитістю, наполегливістю Ковальський подолав усі перешкоди. Здавалось би, Дніпропетровськ – найнесприятливіше місце для праці над давньою тематикою. Не було у ньому архівів з цих питань, майже не було літератури... Як відомо, буквально на порожньому місці він створив у Дніпропетровську школу дослідників України XVI–XVIII ст.» [1, с. 57].

Цю тезу підтверджує й історія захисту докторської дисертації М.П. Ковальського на тему «Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.». Як згадував знаний джерелознавець професор А.В. Санцевич, «Микола Павлович мав велике і цілком обґрунтоване бажання захищати свою дисертацію в Києві на спецраді Інституту історії АН УРСР... Але його прохання було відхилено під формальним приводом, що основні праці Ковальського є навчальними посібниками. Зовсім по іншому, не формально поставилися до опублікованих праць М.П. на істфаці Московського університету» [3, с. 66]. Врешті-решт, М.П. Ковальський успішно захистив докторську дисертацію в МДУ ім. М.В. Ломоносова 23 листопада 1984 р.

Цікаві аналогії може дати порівняльний аналіз діяльності у місті на Дніпрі М.П. Ковальського та Д.І. Яворницького. Кожен з них став знаковою постаттю в місцевих історичних колах у «свій період». За словами учня М.П. Ковальського професора Ю.А. Мицика, «Микола Павлович подавав особистий приклад самовідданого служіння науці, незважаючи на те, що за дослідження в галузі укра-

їністики ніяких похвал він не отримував. Тим паче, що в часи ма-ланчуківщини шефом уже почали цікавитися у «зацікавлених ін-станціях» («что это, дескать, новый Яворницкий появился»); поза очі деякі «колеги» ляли за «ідеалізацію старовини», підсміювали-ся над його непрактичністю, котрий міг би давно, якби пішов по лінії «историко-партейнай науки», стати професором і отримувати свою долю «причитающихся благ» [2, с. 72-73].

Не дивлячись на всю несхожість обох натур та суттєві від-мінності соціокультурної ситуації в краї першої третини ХХ ст. і 1960–1980-х рр., слід виділити й показові аналогії. Для Д.І. Явор-ницького формування в Катеринославі історичного музею, що ста-ло справою його життя, мало не тільки наукове, але, мабуть, ще більше національно-культурне значення. Яворницький у Катерино-славі виступав яскравим репрезентантом українського культурно-національного відродження, здобувши неофіційний титул «Запо-розького батька». У свою чергу, для М.П. Ковальського формування в Дніпропетровську наукового напрямку та власної наукової школи джерелознавчих досліджень з пізньосередньовічної та ранньомо-дерної історії України стало своєрідною особистісно-світоглядною та культурно-символічною презентацією, інструментом культур-трегерської активності у мультикультурному підрадянському Дні-пропетровську. Аналогічно Д.І. Яворницькому, М.П. Ковальський теж опинився у місті на Дніпрі в досить зрілому віці, зі сформова-ними культурними і науковими цінностями та поглядами.

Як і Д.І. Яворницький, М.П. Ковальський не був «засланий» сюди імперською державою, але й приїхав у це місто, судячи з усього, не з кращої долі, не знайшовши, по суті, самореалізації в своїй alma mater. За спогадами Я.Д. Ісаєвича, «хоч молодий історик завоював собі ав-торитет уже першими науковими статтями, для нього не знайшлося місця у Львівському університеті. Деякий час працював у тодішньо-му Музеї етнографії і народних промислів, за короткий час оволодів-ши зовсім новою тематикою... після короткочасної праці у Кривому Розі на довгі роки поселився у Дніпропетровську» [1, с. 56].

Багато спільних рис мають і умови наукової творчості Д.І. Явор-ницького та М.П. Ковальського в місті на Дніпрі. Адже не секрет, що період історії Дніпропетровська 1960 – 1970-х рр., як і Катериносла-ва початку ХХ ст., був етапом чергового бурхливого зростання інду-стріального міста, своєрідною «акматичною фазою» його структур-ного перетворення на мегаполіс. Панівна індустріалізація, демографічний вибух, стрімкий територіальний розвиток, і... таке ж систем-

не відставання гуманітарної складової в умовах домінування загального техніцизму в культурному середовищі «Нової Америки» (як називали Катеринослав сучасники на рубежі XIX – XX ст.).

Діяльність Д.І. Яворницького та М.П. Ковальського у Катеринославі–Дніпропетровську відзначав спільний культурно-науковий вектор – синтез системного прирощення гуманітарного наукового знання (й загальної культури в цілому) із виразним українським національно-культурним забарвленням.

Проте не можна не відмітити доволі різні шляхи діяльності цих учених-істориків у місті на Дніпрі. Об'єднує їх одна риса – суперечливі відносини із місцевою владою. Д.І. Яворницький – учений народницького напрямку – присвятив своє життя дослідженню феномена запорозького козацтва (з акцентом на описовий підхід) й, передусім, накопиченню фактологічного матеріалу та речових пам'яток. Особливу увагу він приділяв музейній діяльності, трансформації «свого» музею на важливий культуртрегерський центр Катеринослава–Дніпропетровська. Такий підхід дозволив Дмитру Івановичу одночасно стати і видатним ученим-фахівцем, і діячем українського національно-культурного відродження в Катеринославі початку XX ст.

Спробуємо ретроспективно поглянути під цим кутом зору на творчість М.П. Ковальського у Дніпропетровську 1960–1980-х рр. Якщо його практичні кроки щодо репрезентації у «закритому» місті наукового напрямку з вивчення історії України XVI – XVIII ст. цілком можна вважати ефективним культуртрегерством, то чи була його діяльність своєрідним «історичним дисидентством»? На наш погляд, і так, і ні.

Так, тому що сам по собі факт формування наукової школи з напівзакритої історичної тематики може асоціюватися як інструмент боротьби з системою, і в даному контексті творчі й організаційні зусилля М.П. Ковальського за своєю енергетикою та вектором руху дійсно мають чимало спільного з діями сотень українських дисидентів.

Проте, М.П. Ковальський, як видно з його життєдіяльності у дніпропетровський період, був насамперед скрупульозним ученим, а тому громадсько-культурницький аспект його праці, певно, поступався науковому. Та незважаючи на це, наукову діяльність Миколи Павловича та його учнів й послідовників є підстави розглядати не тільки в суто науковій площині, оскільки вже дослідження та пропагування знань з історії України XVI – XVIII ст. мали велике суспільно-політичне значення з позицій розмивання імперських дискурсів і в руслі самоствердження національного начала, не тільки в історіографічній галузі.

Якщо ж зараховувати М.П. Ковальського до «історіографічних дисидентів», то це його «дисидентство», започатковане у такій собі «глибинці», віддаленій від традиційних столичних центрів опозиційного руху, принесло тим не менш дуже серйозні плоди на інтелектуальній ниві, навіть дієвіші, ніж окремі акції протесту в Степовій Україні. По-перше, акцентування на проблемах історії пізньосередньовічної та ранньомодерної історії України XVI – XVIII ст. у колі центрально- і східноєвропейських країн само по собі змінювало ціннісні орієнтації студентської молоді. По-друге, дослідницькі практики М.П. Ковальського мали небагато спільного з історіографічними практиками радянської історичної науки. Гадаємо, системний інтелектуальний вплив краще, ніж дисидентство, слугує інструментом реалізації різноманітних культурних або національних проєктів, в даному випадку, з метою деконструювання імперського мислення. За умови певної настанови, ідеологічного стрижня такий інтелектуальний вплив здійснює поступове перекодування культури. У той час як одиничні особисті приклади дисидентства є тільки потужним емоційним фактором впливу, заклик до боротьби з системою, інтелектуальні проєкти, маючи спільний вектор, відзначаються набагато більш тонкою внутрішньою логікою, організацією й, відповідно, ступенем впливу на інтелектуальний (в тому числі історіографічний) процес.

У такому сенсі діяльність М.П. Ковальського у Дніпропетровську протягом 1960–1980-х рр. постає однією з форм культурно-національного відродження, як частина «інтелектуальної колонізації» Степової України, яка по війні залишилася не тільки із доценту зруйнованим матеріальним фондом, але практично й без інтелігенції. Skorиставшись об'єктивно зумовленою соціальною потребою в освічених науково-педагогічних кадрах на Сході України, М.П. Ковальський зумів зайняти свою нішу в Дніпропетровську, створивши власну наукову школу, що, зрештою, принесло не тільки потужний інтелектуальний, але й помітний суспільно-культурний результат.

Джерела та література:

1. Ісаєвич Я.Д. Подвижник науки / Я.Д. Ісаєвич // Дніпропетровський історико-археографічний збірник (далі – ДІАЗ) / Редкол.: О.І. Журба (наук. ред.) та ін. – Д.: Промінь, 1997. – Вип. 1: На пошану професора М.П. Ковальського. – С. 56–57.
2. Мицик Ю.А. Моє знайомство з М.П. Ковальським / Ю.А. Мицик // ДІАЗ. – Вип. 1. – С. 69–73.
3. Санцевич А.В. Подвижник науки та викладання у вищій школі / А.В. Санцевич // ДІАЗ. – Вип. 1. – С. 64–68.